

AGROBIZNES, FAN VA TEXNOLOGIYALAR

ILMIY-AMALIY
ELEKTRON
JURNALI

Агробизнес, наука и технологии

Agribusiness, science and technology

№ 083688

ISSN:
3060-5245

Toshkent-2026

Platform & workflow by
OJS / PKP

BOSH MUHARRIR

Oblomuradov Narzullo Naimovich – i.f.d. (DSc), professor.

Bosh muharrir o'rinbosarlari:

Islamov Soxib Yaxshibekovich – q.x.f.d. (DSc), professor.

Sultonov Kamoliddin Sadriddinovich – q.x.f.d. (DSc), professor.

Farmonov To'liqin Xayitmurodovich – i.f.d. (DSc), professor.

Muharrir:

Beglayev Uchqun Xurramovich – i.f.f.d. (PhD), dotsent.

Tahrir hay'atining xalqaro a'zolari:

Kusainov Xalel Xaymullayevich – i.f.d. professor (Qozog'iston davlat texnologiya universiteti)

Vilija Aleknevičienė – i.f.d. professor (Universitet Vitovta Velikogo)

Gilbert Ludwig – professor, (Jamk University of Applied Sciences)

Bobojonov Ixtiyor Baxtiyorovich – i.f.d. professor (Germaniyaning Leybnits nomidagi Markaziy Osiyoda qishloq xo'jaligini rivojlantirish instituti (IAMO))

Daiva Makutenene – professor, (Vilniaus Magnus universiteti, Litva)

Xaitboyeva Nargiza Alikulovna – i.f.d. dotsent (Tojikiston davlat huquq, biznes va siyosat universiteti)

Tahrir hay'ati:**08.00.00-Iqtisodiyot fanlari:**

Gulyamov Saidasror Saidaxmedovich – i.f.d. (DSc), professor;

Saidov Muxammad-Ali Xakimovich – i.f.d. (DSc), professor;

Rustamova Iroda Baxramjanovna – i.f.d. (DSc), professor;

Ochilov Ilhom Sayitqulovich – i.f.d. (DSc), professor;

Askarov Nazimjon Niyozovich – i.f.d. (DSc), professor;

Abdullayev Altinbek Yangibayevich – i.f.d. (DSc), professor;

Boltayev Abror Sayitmuradovich – i.f.d. (DSc), dotsent;

Abduvasikov Abduaziz Abdulazizovich – i.f.n. professor;

Mamadiyarov Dilshad Uralovich – i.f.n. dotsent;

Achilov Mashrab Ulug'bekovich – i.f.f.d. (PhD), dotsent;

Galimova Feryuza Rafikovna – i.f.n. dotsent;

Odilova Dilnozaxon Barnayevna – i.f.f.d. (PhD), dotsent;

Yangiboyev Dilshod G'ulomovich – i.f.f.d. (PhD);

Saidova Dildora Nurmatovna – i.f.n. dotsent;

Dexkanova Nilufar Sagdullayevna – i.f.f.d. (PhD), dotsent;

Roziqov Jahongir Mustaqim o'g'li – i.f.f.d. (PhD), dotsent;

Boltayev Nurali Shiramatovich – i.f.f.d. (PhD), dotsent;

Ibragimova Madina Ismoilovna – i.f.f.d. (PhD), dotsent;

Javlijev Nuriddin Bektemir o'g'li – i.f.f.d. (PhD).

06.00.00-Qishloq xo'jaligi fanlari:

Shokirov Alisher Djuraboyevich – q.x.f.d. (DSc), professor;

Mardanov Husniddin Xolbozorovich – q.x.f.d. (DSc);

Abdiyev Fozil Rashidovich – q.x.f.d. (DSc);

Sattorov Maqsud Axtamovich – q.x.f.d. (DSc);

Yuldashov Nurbek Ergashovich – v.f.d. (DSc);

Xalmirzayev Dilmurad Kamilovich – q.x.f.d. (DSc), dotsent;

Namazov Ixtiyor Choriyevich – q.x.f.d. (DSc), professor;

Xudayqulov Jonibek Bozarovich – q.x.f.d. (DSc), professor;

Eshonqulov Jamoliddin Saporboy o'g'li – q.x.f.d. (DSc), professor;

Abdullayev Anvar Kodirullayevich – b.f.n., katta ilmiy xodim;

Atabayev Ma'ruf Maxmudovich – q.x.f.n. professor;

Safarov Asqar Asadullayevich – q.x.f.f.d. (PhD), dotsent;

Mustafakulov Davron Mamatqulovich – q.x.f.f.d. (PhD), dotsent;

Kasimov Botir Sadriddinovich – q.x.f.f.d. (PhD);

Akramov Umidilla Ikramdjanovich – q.x.f.n. dotsent;

Elboboyev Abdug'ani Shuxrat o'g'li – q.x.f.f.d. (PhD);

Muxammadov Yo'ldoshbek Akmal o'g'li – q.x.f.f.d. (PhD);

Maxmudova Shaxnoza Abdufattaxovna – q.x.f.f.d. (PhD), dotsent;

Idrisov Xusanjon Abdujabborovich – q.x.f.f.d. (PhD), dotsent.

MUASSIS

Toshkent davlat agrar
universiteti

ALOQA UCHUN MA'LUMOTLAR

Manzil: Toshkent viloyati, Qibray tumani, Universitet ko'chasi, 2-uy.

Jurnalning telegram manzili:

t.me/agrobiznes_elektronjurnal

E-mail: licht-1989@mail.ru

Jurnalning rasmiy sayti:

<https://www.agrobiznesjournal.uz>

Tel: +(998) 93 439 30 00

JURNALNING ILMIYLIGI:

Ma'lumot uchun, OAK
Rayosatining 30.11.2024-yildagi
№364/5-sonli qarori bilan
08.00.00-Iqtisodiyot fanlari
bo'yicha, 08.05.2025-yildagi
№370/5-sonli qarori bilan
06.00.00-Qishloq xo'jaligi fanlari
bo'yicha "Dissertatsiyalar asosiy
ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan milliy ilmiy
nashrlar ro'yxati"ga kiritilgan.

Elektron nashr, 122-sahifa.
2026-yil, sentabr.

MUNDARIJA

IQTISODIYOT FANLARI

КУРПАЯНИДИ КОНСТАНТИН ИВАНОВИЧ

Стратегии цифровой трансформации в Европейском союзе и потенциал институционального трансфера Французского опыта в Узбекистан.....11

ERGASHEV RUSTAM RAJABOVICH

Ilmiy ishlanmalar asosida Spin-off korxonalarini tashkil etish va rivojlantirishning bosqichli boshqaruv modeli.....25

ABDURAXMANOVA MUQADDAS TOXTASINOVNA

Temir yo'l transporti korxonalarida ekologik-iqtisodiy samaradorlikni oshirishning ilg'or mexanizmlari.....34

ABDULLAYEV ILYOS AXMADOVICH, JABBOROV JAMOLIDDIN MUXAMMADJON O'G'LI

Surxondaryo viloyatida demografik jarayonlarning statistik tahlili.....44

XASANOV SANJARBEK ABDUMANNOBOVICH

Sanoat korxonalarida raqamli transformatsiya darajasini baholash uslubiyoti ("Farg'onaazot" AJ misolida).....50

ABDURAZAKOVA NARGIZA RIXSIBAYEVNA

Aksiyadorlik jamiyatlarida xususiy kapital rentabelligiga ta'sir etuvchi omillar: O'zbekistonning uchta aksiyadorlik jamiyati misolida panel tahlil.....57

SULTANOVA ZUXRA JAKSILIKOVNA

Qaraqalpaqstan Respublikasida region ekonomikasini rivojlantirishda IT park xizmatini amalga oshirish masalalari ham paydalanilgan mumkinliklari.....69

ERGASHEV G'YOS BAXROM O'G'LI

Mamlakat qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini oshirish zarurati.....76

URMANOVA UMIDA XAKIMDJANOVNA

Sanoat tarmoqlariga investitsiyalarni jalb etish holati va rivojlanish tendensiyalari.....87

SHAMSIDDINOVA DILNOZA SHAVKAT QIZI

Uzbekiston chirm poyabzal korxonalarida milliy brend qiymatini oshirishning marketing mexanizmlarini takomillashtirish.....97

MUSAYEV OZODJON SHAVKAT O'G'LI

Mehnat resurslarini boshqarishning zamonaviy usullari va ularning iqtisodiy samaradorligi.....106

XALIKCHAYEVA SADOKAT

Qum-shag'al mahsulotlarini realizatsiya qilishda soliq bazasini aniqlash metodologiyasi "Minimal narx" mexanizmining tatbiq chegaralarini takomillashtirish masalalari.....113

XUSANOV SHUXRAT BURXANOVICH

Moliyaviy hisobotlarni qalbakilashtirish xavfi ko'rsatkichlari tizimini ishlab chiqish.....122

MOLIYAVIY HISOBOTLARNI QALBAKILASHTIRISH XAVFI KO'RSATKICHLARI TIZIMINI ISHLAB CHIQISH

XUSANOV SHUXRAT BURXANOVICH

Farg'ona davlat texnika instituti, ilmiy tadqiqotchi, auditor

E-mail: erkinaudit@mail.ru

ORCID: 0009-0008-5679-4811

Annotatsiya. Maqolada audit jarayonida moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish xavfini aniqlashning nazariy va uslubiy masalalari tadqiq etilgan. Firibgarlikning alohida belgilarini tizimlashtirmasdan qo'llashdan o'zaro bog'liq xavf- indikatorlarining kompleks tizimiga o'tish zarurligi asoslandi. Moliyaviy hisobotlarni qalbakilashtirish xavfi ko'rsatkichlarining beshta guruhni o'z ichiga olgan mualliflik tasnifi taklif etildi: tashqi, tashkiliy-boshqaruv, moliyaviy, hisob-hujjat va xulq-atvor ko'rsatkichlari. Har bir ko'rsatkichning ahamiyati va namoyon bo'lish darajasini hisobga olgan holda baholash tartibi ishlab chiqildi, integral xavf indeksini hisoblash formulasi taklif etildi. Riskni tasniflash diapazonlari va ularga mos keluvchi auditorlik harakatlari aniqlangan. Taklif etilgan tizimni amalda qo'llash auditorning professional mulohazasini rasmiylashtirish, insofsiz xatti-harakatlar natijasida yuzaga keladigan jiddiy buzilish xavfini baholashning asosililigini oshirish va auditorlik tartib-taomillarini yanada maqsadli tanlashni ta'minlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: audit, moliyaviy hisobot, qalbakilashtirish, firibgarlik, jiddiy buzib ko'rsatish xavfi, xavf ko'rsatkichi, qizil bayroqlar, professional mulohaza, integral xavf indeksi, auditorlik tartib-taomillari.

Аннотация. В статье исследуются теоретические и методические вопросы выявления риска фальсификации финансовой отчётности в процессе аудита. Обоснована необходимость перехода от несистематизированного применения отдельных признаков мошенничества к комплексной системе взаимосвязанных риск-индикаторов. Предложена авторская классификация показателей риска фальсификации финансовой отчётности, включающая пять групп: внешние, организационно-управленческие, финансовые, учётно-документальные и поведенческие показатели. Разработан порядок оценки каждого показателя с учётом его значимости и степени проявления, предложена формула расчёта интегрального индекса риска. Определены диапазоны классификации риска и соответствующие им аудиторские действия. Практическое применение предложенной системы позволяет формализовать профессиональное суждение аудитора, повысить обоснованность оценки риска существенного искажения вследствие недобросовестных действий и обеспечить более целенаправленный выбор аудиторских процедур.

Ключевые слова: аудит, финансовая отчётность, фальсификация, мошенничество, риск существенного искажения, риск-индикатор, Red Flags, профессиональное суждение, интегральный индекс риска, аудиторские процедуры.

Abstract. The theoretical and methodological issues of determining the risk of falsification of financial statements during the audit process are studied in the article. The need to move from the unsystematized use of individual signs of fraud to a complex system of interrelated risk indicators was justified. An author's classification of indicators of the risk of falsification of financial statements was proposed, which includes five groups: external, organizational-management, financial, accounting and behavioral indicators. Taking into account the importance and level of manifestation of each indicator, an evaluation procedure was developed, and a formula for calculating the integrated risk index was proposed. Risk classification ranges and corresponding audit activities are defined. Implementation of the proposed system allows formalizing the professional judgment of the auditor, increasing the validity of the assessment of the risk of serious violations caused by dishonest behavior, and providing a more targeted selection of audit procedures.

Keywords: auditing, financial reporting, counterfeiting, fraud, risk of material misstatement, risk indicator, red flags, professional judgment, integral risk index, audit procedures.

KIRISH

Moliyaviy hisobotni soxtalashtirish mulkdorlar, investorlar, kreditorlar, davlat organlari va boshqa manfaatdor foydalanuvchilarni chalg'itish maqsadida buxgalteriya hisobi va hisoboti ko'rsatkichlarini qasddan buzib ko'rsatishdir. U tushum va aktivlarni oshirib ko'rsatish, majburiyatlar va xarajatlarni pasaytirish, bog'liq tomonlarni yashirish, baholash qiymatlarini manipulyatsiya qilish, operatsiyalarni noto'g'ri tasniflash va muhim ma'lumotlarni to'liq oshkor etmaslikda ifodalanishi mumkin.

Qalbakilashtirishning alohida xavfi shundaki, u ko'pincha rahbariyat tomonidan yoki uning ishtirokida amalga oshiriladi. Rahbariyat xodimlarga ta'sir o'tkazish, buxgalteriya baholarini o'zgartirish, nostandart operatsiyalarni boshlash va amaldagi ichki nazorat vositalarini chetlab o'tish imkoniyatiga ega. Shuning uchun hujjatlarni tekshirishning an'anaviy tartib-taomillari har doim ham qasddan qilingan buzilishlarni o'z vaqtida aniqlash imkonini bermaydi.

Firibgarlikni tekshirish bo'yicha sertifikatlangan mutaxassislar uyushmasi (Association of Certified Fraud Examiners (ACFE)) [1] ma'lumotlariga ko'ra, moliyaviy hisobot bilan bog'liq firibgarlik professional firibgarlikning boshqa turlariga qaraganda kamroq uchraydi, biroq eng katta yo'qotishlar bilan tavsiflanadi: 2026-yilgi tadqiqotda u ko'rib chiqilgan holatlarning taxminan 5 foizini tashkil etdi va o'rtacha zarar 766 ming AQSh dollariga yetdi. ACFE, shuningdek, ma'lumotlarning proaktiv tahlilini qo'llash bunday tahlildan foydalanmaydigan tashkilotlarga nisbatan firibgarlikdan yo'qotishlarning 53 foizga kamayishi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI

240-AXS firibgarlikni undash yoki bosim o'tkazish, firibgarlik sodir etish imkoniyati va shaxsning insofsiz harakatlarini oqlash qobiliyatini aks ettiruvchi omillar orqali ko'rib chiqadi [3]. Bunday guruhlash keng qo'llaniladigan "firibgarlik uchburchagi" konsepsiyasiga mos keladi.

315-AXS (2019 yilda qayta ko'rib chiqilgan) auditorni jiddiy buzib ko'rsatish risklarini tizimli ravishda aniqlash va baholashga yo'naltiradi. Unda murakkablik, sub'ektivlik, o'zgarishlar, noaniqlik va rahbariyatning noxolisligi yoki firibgarlik xavfining boshqa omillari tufayli buzilishga moyillik kabi ajralmas xavf omillari ajratib ko'rsatiladi [4].

COSO-ACFE firibgarlik xavfini boshqarish qo'llanmasining ikkinchi nashri xavf-xatarni boshqarish tizimini muayyan tashkilotning xususiyatlariga moslashtirish zarurligini ta'kidlaydi va raqamli texnologiyalardan foydalanish hamda ma'lumotlarni tahlil qilish bo'yicha tavsiyalarni kengaytiradi [5].

Shu bilan birga xalqaro standartlar quyidagilarni belgilamaydi: qalbakilashtirish xavfi ko'rsatkichlarining universal ro'yxati; ayrim ko'rsatkichlarning son o'lchovlari; integral baholashning yagona formulasi; past, o'rta va yuqori riskning majburiy chegaraviy qiymatlari. Demak, ko'rsatkichlar tizimini, ularni o'lchash va talqin qilish metodikasini ishlab chiqish mustaqil ilmiy-metodik vazifa sifatida qaralishi mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tizimli va qiyosiy tahlil, tasniflash, ekspert baholash, balli baholash va integral umumlashtirish usullari qo'llanilgan.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNI MUHOKAMASI

Iqtisodiyotni raqamlashtirish, korxona resurslarini boshqarish (ERP) tizimlarini joriy etish, elektron hujjat aylanishi, bulutli texnologiyalar va sun'iy intellekt sharoitida moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish xususiyati sezilarli darajada o'zgardi. Moliyaviy axborotni buzib ko'rsatishning zamonaviy usullari yanada murakkab, avtomatlashtiril-gan va an'anaviy auditorlik tartib-qoidalaridan foydalanishda kamroq sezilarli bo'lib bormoqda. Bunday sharoitda auditning samaradorligi ko'p jihatdan auditorning tekshiruvni rejalashtirish bosqichidayoq yuqori risk belgilarini o'z vaqtida aniqlash qobiliyati bilan belgilanadi.

Auditning xalqaro standartlari firibgarlik oqibatida yuzaga keladigan jiddiy buzilishlar xavfini aniqlash va baholashni talab qiladi, biroq korxonalar faoliyatining zamonaviy raqamli sharoitlariga moslashtirilgan miqdoriy ko'rsatkichlarning yagona tizimini taklif etmaydi. Binobarin, auditorning professional mulohazasini ob'ektivlash-tirish va tavakkalchilikka yo'naltirilgan audit samaradorligini oshirish imkonini beruvchi indikatorlarning kompleks tizimini ishlab chiqish zaruriyati tug'iladi. Shuning uchun bizning fikrimizcha mazkur masalani o'rganishda firibgarlikning alohida belgilari ro'yxatini shakllantirishdan risk ko'rsatkichining integratsiyalashgan tizimini tuzib chiqishga o'tish lozim. Ya'ni, auditor endi alohida faktlarni emas, balki o'zaro bog'liq risk ko'rsatkichlari yig'indisini baholashi lozim. Bundan kelib chiqadiki soxtalashtirilgan moliyaviy hisobotlarni aniqlash samaradorligini oshirishga integratsiyalashgan firibgarlik ko'rsatkich (indikator) larining tavakkalchilikka yo'naltirilgan tizimini qo'llash orqali erishish mumkin.

Bunga erishish uchun bizning fikrimizcha 5 ta ilmiy vazifani yechish lozim. Buning birinchisi- risk indikatorlari (ko'rsatkichlari)ga tarif berish.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda "risk-indikator" tushunchasini ta'riflashga yagona yondashuv mavjud emas. Aksariyat xorijiy tadqiqotchilar uni noxush hodisalar, jumladan, firibgarlik va moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish holatlarining yuzaga kelish ehtimolini o'z vaqtida aniqlash imkonini beruvchi miqdoriy va sifat belgilari yig'indisi sifatida ko'rib chiqadilar. Auditorlik amaliyotida risk indikatorlaridan foydalanishga e'tibor qaratgan dastlabki tadqiqotchilardan biri William T. Wells [6] hisob-lanadi. Uning fikricha, risk-indikatorlar o'ziga xos belgilar (red flags) yig'indisi bo'lib, ular o'z-o'zidan firibgarlik faktini tasdiqlamaydi, biroq uning mavjud bo'lish ehtimolini sezilarli darajada oshiradi va qo'shimcha auditorlik tartib-taomillarini o'tkazishni talab qiladi.

Ushbu konsepsiyaning rivojlanishiga Mark J. Nigrini [7] katta hissa qo'shgan. U risk-indikatorlarni tahliliy protseduralar, raqamli tahlil va katta hajmdagi axborotlarni intellektual qayta ishlash usullari orqali aniqlanadigan moliyaviy

ma'lumotlardagi anomal og'ishlar sifatida ko'rib chiqadi. Muallifning fikricha, aynan avtomatlashtirilgan tahlil an'anaviy audit usullari bilan amalga oshirib bo'lmaydigan yashirin qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Auditorlik amaliyoti uchun Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission [8] qoidalari alohida ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra risk-indikatorlar tashkilotning ichki nazorati va riskka yo'naltirilgan boshqaruv tizimining elementi hisoblanadi. Ular korxonaning ichki va tashqi muhitidagi o'zgarishlarni kuzatish, xavf omillarini o'z vaqtida aniqlash va tuzatish choralari ko'rish uchun ishlatiladi.

Rossiya ilmiy adabiyotlarida risk-indikatorlar tushunchasi asosan riskka yo'naltirilgan audit doirasida ko'rib chiqiladi. Masalan, Ya.V.Sokolovning tadqiqotlari buxgalteriya axborotining ishonchlilikini tavsiflovchi tahliliy belgilar tizimini qo'llash zarurligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, moliyaviy hisobotning ayrim ko'rsatkichlari hisob ma'lumotlarining mumkin bo'lgan buzilishlarining indikator bo'lishi mumkin [9].

V.I. Podolskiy asarlarida risk-indikatorlar auditorga moliyaviy hisobotning sezilarli darajada buzilish xavfi yuqori bo'lgan uchastkalarni aniqlash va auditorlik tartib-taomillari hajmini oqilona taqsimlash imkonini beruvchi axborot belgilari sifatida qaraladi [10].

O'zbekistonlik olimlarning ishlarida risk-indikatorlar masalalari hozircha asosan auditorlik faoliyatini takomillashtirish, auditning xalqaro standartlarini joriy etish va ichki nazorat sifatini oshirish prizmasi orqali ko'rib chiqilmoqda. Masalan, I.I. Melievning ta'kidlashicha, zamonaviy auditning samaradorligi moliyaviy hisobotning jiddiy buzilishlariga olib kelishi mumkin bo'lgan omillarni o'z vaqtida aniqlash bilan belgilanadi. Demak, risk-indikatorlar tizimi auditda riskka yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish vositalaridan biri sifatida qaralishi lozim [11].

Xorijlik olimlar tomonidan "qizil bayroqchalar" (red flags), "firibgarlik ko'rsatkichlari" (**fraud indicators**) va "riskning asosiy ko'rsatkichlari" (Key Risk Indicators) (KRIs) konsepsiyalari ishlab chiqilgan.

Rossiyalik olimlar ushbu g'oyalarni tavakkalchilikka asoslangan auditga moslashtirdilar.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan auditorlik riski, hisobotning ishonchlilik, ichki nazorat va AXSni qo'llash masalalari tadqiq etilgan, biroq ularning ilmiy ishlarida moliyaviy hisobotni soxtalashtirish risk-indikatorlarining kompleks tizimi taklif etilmagan.

Demak, aksariyat xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar risk-indikatorlar tushunchasini yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qoidabuzarliklarni erta ogohlantirish tizimi bilan bog'laydilar. Biroq, mavjud ta'riflar, odatda, alohida moliyaviy yoki tashkiliy belgilar bilan cheklanadi va raqamli texnologiyalar, katta ma'lumotlar tahlili va sun'iy intellektning zamonaviy imkoniyatlarini yetarlicha hisobga olmaydi.

Bizning fikrimizcha, moliyaviy hisobotni soxtalashtirish risk-ko'rsatkich (indikator)lari — bu o'zaro bog'liq miqdoriy, sifat va raqamli belgilar tizimi bo'lib,

auditorga dastlabki bosqichlarda firibgarlik yoki xatolar oqibatida moliyaviy hisobotning sezilarli darajada buzilishining yuqori ehtimolini aniqlash va qo'shimcha riskka yo'naltirilgan auditorlik tartib-taomillarini qo'llash zarurligini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi vazifa ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish tamoyillari belgilab olinish bilan bog'liq. Bizning fikrimizcha, bu tamoyillar quyidagilardan iborat bo'lishi lozim:

Yaxlitlik, yani ko'rsatkichlar korxona faoliyatining barcha sohalari moliyaviy; nomoliyaviy; tashkiliy, xulq-atvor va riskning raqamli belgilarini qamrab olishi lozim.

O'lchash mumkinligi, yani inobatga olinayotgan har bir ko'rsatkich miqdoriy baholash imkoni bo'lishligi lozim. Ularning tasir kuchini "0" dan "5" ballgacha qilib belgilash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Riskka yo'naltirilganlik, yani barcha ko'rsatkichlar moliyaviy hisobotni muhim darajada buzib ko'rsatish ehtimoliga ega bo'lishi lozim.

Isbotlash imkonining mavjudligi, yani barcha ko'rsatkichlar auditorlik dalillari bilan isbotlanishi mumkin bo'lishi lozim.

Moslanuvchanlik, yani tizim tarmoq xususiyatlariga qiyinchiliksiz moslasha olishi lozim.

Dissertatsiya tadqiqoti obyektlarini o'rganish, mavzuga oid e'lon qilingan dissertatsiyalar, monografiyalar, ilmiy maqola va konferensiya materiallarini o'rgangan holda moliyaviy hisobotni buzib ko'rsatilishiga olib keluvchi firibgarlik belgilarini quyidagi 6 ta guruhga tasniflash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

1. Moliyaviy ko'rsatkichlar
2. Tashkiliy ko'rsatkichlar
3. Hisob ko'rsatkichlari
4. Hulq-atvor ko'rsatkichlari
5. Raqamli ko'rsatkichlar
6. Tashqi ko'rsatkichlar

Mazkur guruhlar ko'rsatkichlarini amalda namoyon bo'lishiga oid misollar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

**Moliyaviy hisobni soxtalashtirish risklari ko'rsatkichlarining
integrallashgan modeli**

Risk guruhlari	Amaldagi ko'rinishlaridan namunalar
Moliyaviy ko'rsatkichlar	foydani g'ayritabiiy o'sishi
	rentabellikni keskish o'zgarishi
	manfiy pul oqimi
	likvidlikni pasayishi
	debitorlik qarzlarning sezilarli darajada o'sishi
	boshqa daromadlarni o'sishi
Tashkiliy ko'rsatkichlar	rahbarlarning tez-tez almashib turishi
	kadrlar qo'nimsizligini yuqoriligi

	vakolatlarni bir qo'lda to'planishi
	ichki nazoratning zaifligi
	majburiyatlar taqsimotini mavjud emasligi yoki tegishli tarzda rasmiylashtirilmaganligi
	g'arioddiy shartnomalarning mavjudligi
	mul'k egalari boshqaruvi
Hisob ko'rsatkichlari	ko'p miqdordagi tuzatish o'tkazmalari mavjudligi
	hisobot davri oxirida muomalalarning odatdan tashqari ko'pligi
	dastlabki xujjatlarning yo'qligi
	hisob (soliq) siyosatini tez o'zgartirib turilishi
	ko'p sonli qo'lda amalga oshirilgan buxgalteriya o'tkazmalari
	mahsulot (tovarlar)ning noodatiy xarakati
Hulq-atvor ko'rsatkichlari	auditorga xujjatlarni taqdim qilishdan bosh tortish
	savollarga javob berish va/yoki murojatlarga tushuntirish berishdan qochish
	bir birini inkor qiluvchi tushuntirishlar berish
	rahbariyatning o'ziga haddan tashqari ishonishi
	auditorning korxona xodimlari bilan muloqatlarini cheklashga urinish
	auditorga korxona rahbariyatini tajavuzkorona xarakati
	korxona rahbariyatini auditorlik tekshiruvini tugatishni tezlatishga undashi
Raqamli ko'rsatkichlar	ERP yozuvlarini juda ko'p tarzda o'zgartirishlarning mavjudligi
	avtomat tarzda hisobga olinadigan muomalalarga qo'lda tuzatish kiritishlar qilinganligi
	raqamli izlarni yo'qotish
	samarali AT nazoratisiz faoliyatni yuqori darajada avtomatlashtirish amalga oshirilgan o'zgartirishlarni hisobga olish jurnalining mavjud emasligi
	bir biriga integratsiya qilinmagan bir necha axborot tizimlaridan foydalanishni mavjudligi
Tashqi ko'rsatkichlar	korxonani bozordagi holatini yomonlashuvi
	kreditorga bosimini kuchayishi
	yirik yetkazib beruvchi va/yoki xaridorni yo'qotilishi
	korxonaga nisbatan sud jarayonlarini boshlanishi yoki davom etayotganligi
	rejadan tashqari soliq teshiruvlarini o'tkazilib turilishi yoki kutilayotgani
	soliq imtiyozlari (preferensiyalarni) qonun bilan cheklanishi yoki bekor qilinishi

Bularni umumlashtirgan holda biz o'zimizni mualliflik tasnifi shaklini tavsiya etamiz (2-jadvalga qarang).

2-jadval

Moliyaviy hisobni soxtalashtirish risklari ko'rsatkichlarining tasnifi

Ko'rsatkichlar guruhi	Baholashning asosiy obyekti	Ehtimoliy xavf manbasi
Moliyaviy ko'rsatkichlar	Moliyaviy ko'rsatkichlar	Hisobotlarni manipulyatsiya qilish
Tashkiliy ko'rsatkichlar	Boshqaruv tizimi	Rahbariyatning bosimi
Hisob ko'rsatkichlari	Buxgalteriya hisobi	Malumotlarni buzib ko'rsatish
Xulq-atvor ko'rsatkichlari	Xodimning xulq-atvori	Ataylab yashirish
Raqamli ko'rsatkichlar	Axborot tizimlari	Raqamli firibgarlik
Tashqi ko'rsatkichlar	Tashqi muhit	Iqtisodiy bosim

Uchinchi vazifa firibgarlik ko'rsatkichlari miqdorini o'lchash shartini taminlash ishlari amalga oshirishdan iborat.

Xalqaro tajriba firibgarlik ko'rsatkichlari tasir vaznini aniqlashda bir necha darajada xarakatlarni amalga oshirish tavsiya etiladi.

1-daraja. Xalqaro audit standartlari.

Xalqaro audit standartlarida ayrim firibgarlik ko'rsatkichlariga munosabat keltirilgan bo'lsa bu ko'rsatkichning vazni yuqori belgilanadi.

2-daraja. Ekspertlar bahosi.

Ekspertlar bahosi (fikrlari) ga tayanishda ularni munosabatlariga ishonch bildirish uchun Delfi usuli [12] (Delphi Method) dan foydalanish tavsiya etiladi. Delfi metodi 5 ta bosqichlardan iborat:

ekspert guruhini shakllantirish. Delfi usuliga ko'ra, ekspertlar sifatida bir birdan mustaqil bo'lgan, sohada kamida 10 yillik tajribaga ega bo'lgan 15-20 ta auditorlar, o'qituvchilar, soliq idoralari xodimlari kabi mutaxassislar qatnashishlari mumkin.

ekspertlarga savolnoma yuborish. Ekspertlar savolnomada keltirilgan savollarga 1 dan 10 gacha ballgacha bo'lgan bahoni berishlari lozim bo'ladi.

Natijalarni qayta ishlash. Bu bosqichda ekspertlar kesimida xar bir savolning o'rtacha balli aniqlanadi. Tajribada qatnashgan ekspertlarga FISH ko'rsatilmagan tarzda qayta ishlangan o'rtacha natijalar aks ettirilgan savolnoma jo'natiladi va ularning xar biridan o'rtacha malumotlar bilan tanishgach o'zi bergan bahosini o'zgartirishni xoxlashi yoki xoxlamasligi so'raladi. Yakuniy ballar yuzasidan kelishuvga erishish. Bu bosqichda agar ekspertlardan qaysilaridir o'z baholarini o'zgartirgan bo'lsa, mazkur malumotlar hisobga olinib xar bir ko'rsatkich bo'yicha yakuniy kelishilgan ballar belgilanadi.

Firibgarlik ko'rsatkichlarini uchrash chastotasini aniqlash. Uchrash chastotasi deganda, o'rganilgan barcha moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish holatlari orasida muayyan indikator kuzatilgan holatlar ulushi tushuniladi. Moliyaviy hisobotlarni buzib ko'rsatishga olib keluvchi ko'rsatkichlarni uchrash chastotasini aniqlash xalqaro amaliyotda bir necha usullarda aniqlanadi.

Bular:

E'lon qilingan firibgarlik holatlarini tahlil qilish - sud hukmi; davlatning moliyaviy nazorat idoralari ochiqdagi materiallar; auditorlarning kasb birlashmalari elon qilgan malumotlar va x.k.

Auditorlik tekshiruvlari tahlili - auditorning ishchi xujjatlari; aniqlangan buzib ko'rsatishlar; mijoz rahbariyatiga taqdim qilingan xat nusxalari va x.k.

Ekspertlar bahosi - Delfi usuliga asoslangan holda sohaning tajribali mutaxasislari, auditorlar, soliq idoralari xodimlarini jalb qilgan holda tadqiqot amalga oshirish.

Buzilish holatlarini aniqlash formulasi quyidagidan iborat:

$F_i = (n_i / N) * 100\%$, bunda

F_i - i nomli ko'rsatkichning uchrash chastotasi;

n_i - ushbu ko'rsatkichlar aniqlangan holatlar soni;

N - tekshirilgan holatlarning umumiy soni.

Masalan, 2026 yili ichida xizmat ko'rsatilgan korxonalarda 52 ta buzib ko'rsatishlar aniqlangan. Bular firibgarlik ko'rsatkichlari o'rtasida quyidagi 3 jadvalda ko'rsatilgandek taqsimlangan.

3-jadval

Moliyaviy hisobotlarni buzib ko'rsatilganligiga ishora beruvchi ko'rsatkichlar chastotasini aniqlash

Aniqlangan hodisalar	Hodisalar soni	Chastotasi, %
1	2	3 (2 ustun/52*100%)
Debitor qarzlarni keskin o'sganligi	32	62,5
Manfiy pul oqimini kuzatilishi	21	40,4
Vakolatlarni bir yoki bir necha shaxslarda to'planishi	16	30,8
Bog'liq tomonlar bilan jiddiy muomalalarning ko'pligi	12	23,1
Yil oxirida yirik xo'jalik muomalalarini noodatiy ko'payishi	38	73,1

4-daraja. Ko'rsatkichni tasir kuchini belgilash.

Biz tavsiya etayotgan uslubiyotda har bir ko'rsatkich (indikator) (S_i) ning vazni 1 dan 5 gacha bo'lgan ballarda hisoblanuvchi ikkita parametr – yuzaga kelish ehtimoli (P) va tasir kuchi (I) ga ega.

$S_i = P * I$, bunda

S_i - ko'rsatkichning vazni

P - ko'rsatkichni yuzaga kelish ehtimoli

I - tasir kuchi

Mazkur formuladan foydalanishda etiborga olish lozim bo'lgan holat shunday iboratki, ko'rsatikichlar vaznining umumiy xajmi nechta ko'rsatkich bo'lishidan qat'i nazar 1 dan yoki 100% dan ortib ketmasligi lozim.

Bunda ko'rsatkichni moliyaviy hisobotni qalbakilashtirishga tasir qiladigan vazni:

1 ballga teng bo'lsa – juda past

1-2 orasida bo'lsa- past

2-3 orasida bo'lsa- o'rta

3-4 orasida bo'lsa- yuqori

4-5 orasida bo'lsa- juda yuqori deb baholash mumkin.

O'tkazgan tadqiqotlarimiz va mavzuga oid ko'plab ilmiy maqolalarni tahlil qilish natijasiga ko'ra jaxon audit amaliyotda foydalanilayotgan ushbu uslubiyotni milliy audit amaliyotiga qo'llash uchun unga tegishli o'zgartirish kiritish orqali takomillashtirish lozim deb hisoblaymiz.

Bizning fikrimizcha, moliyaviy hisobotni soxtalashtirish ko'rsatkichi vaznini belgilashda XAS talablari, ekspertlar bergan baho natijalari, ularni amalda uchrash chastotasi va tasir kuchini hisobga olgan holda uning integrallashgan vazni (W)ni aniqlash lozim. Bunda, ko'rsatkich vaznining yakuniy qiymati 1 yoki 100% dan oshmasligi taminlanishi lozim.

Shunga ko'ra moliyaviy hisobotga tasir ko'rsatuvchi soxtalashtirish ko'rsatkichlarining integrallashgan vaznini hisoblash formulasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi

$$W_i = 0,3S + 0,3E + 0,2F_i + 0,2S_i \quad [13]$$

Bizning fikrimizcha formula natijasida oladigan malumotlarni ishonchligini oshirish uchun ko'rsatkichlarni olishda axborot manbasi sifatida:

Auditning xalqaro standartlari (S) ulushini – 0,3 yoki 30%

Ekspertlar bahosi (E) ulushini – 0,3 yoki 30 %

Ctatistik malumotlar (internet) ulushini – 0,2 yoki 20%

Auditorning tajribasi ulushini – 0,2 yoki 20% qilib belgilash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotga tasir ko'rsatuvchi soxtalashtirish ko'rsatkichlari-ning integrallashgan vaznini hisoblash formulasi universal bo'lib, tarmoq hususiyatlarini to'liq hisobga olish imkoniyatiga ega.

To'rtinchi vazifa - moliyaviy hisobotni soxtalashtirilishiga olib keluvchi ko'rsatkichlar (indikatorlar) o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berish. Auditning zamonaviy metodologiyasi tavakkalchilikka yo'naltirilgan yondashuvga asoslanadi, unga ko'ra auditor korxonaning barcha xo'jalik operatsiyalarini bir xilda tekshirmasligi kerak. Asosiy vazifa moliyaviy hisobotning, shu jumladan firibgarlik oqibatida sezilarli darajada buzilish ehtimoli eng yuqori bo'lgan sohalarni aniqlashdan iborat. Shuning uchun ham alohida olingan (boshqaruv, moliyaviy, operatsion va raqamli) risk indikatorlari tadqiqotning mustaqil elementlari hisoblanmaydi. Ular yagona tahliliy tizimning o'zaro bog'langan tarkibiy qismlarini ifodalaydi.

Chunki moliyaviy koeffitsientlar korxonaning inqirozidan dalolat berishi mumkin, ammo uning kelib chiqish sabablarini tushuntirib bera olmaydi.

Boshqaruv belgilari firibgarlik ehtimoli yuqoriligidan dalolat berishi mumkin, biroq moliyaviy o'zgarishlarsiz mumkin bo'lgan buzilishlar ko'lamini baholab bo'lmaydi.

Operatsion indikatorlar jarayonlarning buzilishini ko'rsatadi, lekin ularning moliyaviy hisobotga ta'sirini aniqlashga imkon bermaydi.

Raqamli ko'rsatkichlar shubhali faollik mavjudligini tasdiqlaydi, biroq biznesni tahlil qilmasdan turib, olingan natijalarni to'g'ri talqin qilib bo'lmaydi.

Demak, barcha guruhlardan kompleks foydalanishgina moliyaviy hisobotning soxtalashtirilishi xavfini baholashning to'liqligini ta'minlaydi. Bu tizim quyidagi mantiq asosida ishlaydi:

Riskning yuzaga kelish sabablari → riskning namoyon bo'lishi → riskni miqdoriy baholash → riskni integral baholash → auditorlik riski darajasini belgilash → auditorlik tartib-taomillari taomillari, ularni xajm va muddatlarini tanlash → yetarli va tegishli auditorlik dalillarini olish → auditorning fikrini shakllantirish.

Beshinchi vazifa- risk ko'rsatkichlari matritsasini ishlab chiqish. Tadqiqot jarayonida o'rganib chiqilgan adabiyotlar, dissertatsiya avtoreferat-lari va ilmiy maqolalarda biz tavsiya etayotgan shaklda mavjud emas. Shuning avvalgi 4 ta vazifani bajarishda amalga oshirgan ishlar va ularning natijalariga asoslangan holda mazkur matritsani qisqartirilgan variantda tavsiya etamiz (4-jadval).

4-jadval

Moliyaviy hisobotni soxtalashtirish ko'rsatkichlari riski matritsasi (ko'chirma) [14]

Ko'rsatkich	Axborot manbai	Aniqlash usuli	Vazn, ball	Auditorlik taomili
Foydani noodatiy o'sishi	Moliyaviy hisobot	Gorizontal tahlil	5	Tahliliy tadbirlar
KRB (ERP) rejasiga tuzatishlar kiritish	Tizim jurnali	Raqamli tahlil	5	AT- audit
Korxona direktori	Ro'yxatga olish reestri	Tarmoq tahlili	5	Bog'liq tomonlarni tekshirish
Yil oxiridagi yirik xo'jalik muomalalari	Bosh kitob	Big Data	4	Yoppasiga tekshirish
Manfiy pul oqimi	Pul oqimlari xarakati to'g'risidagi hisobot	Koeffitsientlar tahlili	4	Faoliyat uzluksizligini tekshirish

Mazkur matritsada moliyaviy hisobotni soxtalashtirish ko'rsatkichlari, ular to'g'risidagi malumotlarni olish manbai, ularni aniqlash usullari, ularning vazni va mazkur ko'rsatkich tasirini aniqlab uni bartaraf qilish maqsida chora tadbir ishlab chiqish uchun auditor tomonidan qo'llaniladigan taomil o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatib berilgan.

XULOSA

Moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish murakkab hodisa bo'lib, uni bitta moliyaviy koeffitsientni yoki alohida shubhali hujjatni tahlil qilish orqali ishonchli aniqlash mumkin emas. Tashkilotning moliyaviy holati, korporativ boshqaruv sifati, ichki nazorat holati, buxgalteriya yozuvlari xususiyatlari, hujjatlar va mas'ul shaxslarning xulq-atvori birgalikda ko'rib chiqilganda yanada asosli natijaga erishiladi.

Taklif etilayotgan tizim alohida risk-indikatorlarni aniqlashdan integral risk darajasini hisoblash va tegishli auditorlik tartib-taomillarini tanlashga izchil o'tishni ta'minlaydi. Uni qo'llash auditorning kasbiy mulohazasini rasmiylashtirish, xavfni baholashni hujjatlashtirish sifatini oshirish va auditorlik

resurslarini hisobotning soxtalashtirishga eng moil qismlariga yo'naltirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, integral indeks professional fikrni almashtirmaydi va firibgarlik faktini isbotlamaydi. U erta ogohlantirish, auditorlik farazini shakllantirish va yetarli hamda tegishli auditorlik dalillarini olish yo'nalishlarini belgilash vositasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Association of Certified Fraud Examiners. <https://cargosecurity.gitbook.io/materialy/magazine/acfe-professionalnoe-moshennichestvo-2022>
2. Anti-Fraud Data Analytics Tests. https://www.acfe.com/fraud-resources/fraud-risk-tools---coso/anti-fraud-data-analytics-tests?utm_source=chatgpt.com
3. XAS 240. "Moliyaviy hisobotlar auditidagi firibgarlikka nisbatan auditor majburiyatlari". URL: <https://www.imv.uz/>
4. XAS 315. "Muhim buzib ko'rsatishlar risklarini tadbirkorlik sub'ekti va uning muhitini bilish asosida aniqlash va baholash". URL: <https://www.imv.uz/>
5. COSO; Association of Certified Fraud Examiners. Fraud Risk Management Guide. Second Edition. 2023. <https://www.crosscountryconsulting.com/insights/blog/coso-fraud-risk-management-framework/>
6. https://www.tshaonline.org/handbook/entries/wells-william?utm_source
7. https://catalog.bpnmedia.com/speaker/mark-j-nigrini-phd-781263?utm_source
8. https://www.coso.org/guidance-on-ic?utm_source
9. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет и аудит: современная теория и практика. М.изд.Экономика, 2010-440с.https://baguzin.ru/wp/yaroslav-sokolov-buhgalterskij-uchet/?doing_wp_cron.
10. Аудит: учебник / под ред. В.И. Подольского. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Юнити, 2011. — 608 с. — Доступ из локальной сети Финуниверситета (чтение, печать, копирование). — <URL:<http://elib.fa.ru/ebook/Podolsky-audit.pdf>>.
11. Meyliev I.I. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. «Auditorlik faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodologiyasini takomillashtirish», <https://oak.uz/pages/18850>
12. <https://www.unisender.com/ru/glossary/cto-takoe-method-delphi/#anchor-1>
13. Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.
14. Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

Mas'ul muharrir: Beglayev Uchqun

Musahhih: Boltayev Nurali

Sahifalovchi va dizaynerlar: Normurodov Sarvar,
Sharipov Shoxruh

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Agrobiznes, fan va texnologiyalar" ilmiy-amaliy elektron jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul hisoblanadi. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqolalar, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin. Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: licht-1989@mail.ru

Jurnalning telegram manzili: t.me/agrobiznes_elektronjournal

Telefon raqami: +998939018320, +998934393000

Jurnal rasmiy sayti: <https://www.agrobiznesjournal.uz>

"Agrobiznes, fan va texnologiyalar" ilmiy-amaliy elektron jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 30.11.2024-yildagi №364/5-sonli qarori bilan 08.00.00-Iqtisodiyot fanlari bo'yicha, 08.05.2025-yildagi №370/5-sonli qarori bilan 06.00.00-Qishloq xo'jaligi fanlari bo'yicha "Dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxati"ga kiritilgan.

"Agrobiznes, fan va texnologiyalar" ilmiy-amaliy elektron jurnali 2023-yil 23-maydan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan C-5669225 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: №083688

Manzilimiz: Toshkent viloyati, Qibray tumani,
Universitet ko'chasi, 2-uy